

II. ABDÜLHAMİD DÖNEMİNDE DİYARBEKİR VİLAYETİ'NDE AÇILAN YETİM HANELER VE VALİ MEHMED HALİD BEY'İN VİLAYETTE MİSYONERLİĞİ ÖNLEME ÇABALARI

Orphanage Opened in Diyarbakir Province During The Period of Abdülhamid The 2nd and Governor Sir Mehmed Halid's Efforts to Prevent Missionary inside The Province

Hatip YILDIZ¹

Özet

Bu makalede; Ermeni azınlıklarının yanı sıra Amerika, İngiltere ve Almanya gibi yabancı devletlerin maddi ve manevi desteğiyle Diyarbakir vilayetinde açılan yetimhaneler; bu yetimhanelerin özellikle Ermeni çocuklarına yönelik misyonerlik faaliyetleri ve Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey'in bu çalışmaları engelleme çabaları arşiv belgeleri ışığında açıklandı.

Anahtar Kelimeler: yetimhane, darüleytam, misyonerlik, Ermeni, Diyarbakır, Vali Halid Bey

Abstract

In this essay orphanage opened in Diyarbakir province by material and sipiritual supports of Armenian minority besides foreign countries like America, England and Germany; especially activities of missionary by orphanages devoted to Armenian children and Governor of Diyarbakır Sir Mehmet Halid's efforts to prevent these harmful works have been explained under the shed light of archive documents.

Key Words: orphanage, missionary, Armenian, Diyarbakır, Governor Sir Halid

GİRİŞ

Osmanlı devletinde “Darüleytam” veya “Eytamhane” adı verilen yetimhaneler, yetim yurtları anlamına gelmekte olup, buralarda kimsesiz çocuklar barınmaktaydı. Tanzimat öncesi dönemde yetimler tamamen toplumun, camilerin, vakıf ve tarikatların himayesinde idi. Yetim sicilleri tutuluyor, bunlara vasi tayin edilerek nafakaları temin ediliyor, yetim mallarının nemalandırılması sağlanıyordu. Tanzimat sonrası uygulamalar ise daha resmi bir hal aldı. Emvali Eytam Nezareti ve Emvali Eytam Müdüriyeti kuruldu. Emvali Eytam Sandığı çalışma şekilleri ve usulleri tespit edildi. Tanzimat döneminde yetimhanelere temel olabilecek bir kurum olarak, önce Rumeli'de olmak üzere, öksüz, yetim kız ve erkek çocukların korunup eğitilmesi ve topluma kazandırılması düşüncesi ile ıslahhane adıyla okullar açıldı.² Daha sonra sanayi mektepleri bu amaçlarla tesis edildi.

¹ Yrd. Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi, İlköğretim Bölümü, Sosyal Bilgiler Öğretmenliği Anabilim Dalı, 21280 Kampüs – Diyarbakır, hatipyildiz@mynet.com

² Abdurrahman Dilipak, “Yetimler Yurdu: Darüleytam”, İnsani Yardım, Sayı: 34, Temmuz-Ağustos-Eylül 2008

Osmanlı devletinde Müslüman yetimhanelerinin yanı sıra, gayrimüslim yetimhaneleri de mevcuttu. Tanzimat döneminde yayımlanan fermanlarda gayrimüslim yetimlerin haklarının korunması ile ilgili hükümler vardı. Bunlar arasında, 1841 tarihli bir fermanla Rum yetim çocuklarının mallarının kilise tarafından telef edilmemesi amacıyla kilise hesaplarının kontrol edilmesini isteyen bir ferman dikkat çekicidir. Ayrıca başka bir fermanla da Ermeni yetim ve fakirlerinin İncil okuma ve öğrenmeleri için dışarıdan her hangi bir müdahale yapılmaması emredilmiştir.

Osmanlı toplumu içerisinde her türlü cemaat ve millet kendi yetimlerine ve düşkünlerine önce vakıflar, 19. yüzyılın ortalarından itibaren de kurulan mektep ve yetimhane gibi müesseseler aracılığıyla sahip çıkmaya çalışıyordu. Toplumdaki yetimler ve bunlara sahip çıkılma düşüncesi, 19. yüzyılın sonlarına doğru her zamankinden daha fazla önem kazanmaya başladı. Bunun sebebi, Osmanlı Devletine her fırsatta müdahale imkânlarını arayan Avrupa Devletlerinin, Osmanlı içine atmaya çalıştıkları ayrılıkçı tohumlardı. Bunun için özellikle kendilerine yakın buldukları gayrimüslim, az da olsa Müslüman çocukları zemin olarak görmüşlerdi. 1890'lardan itibaren Osmanlı coğrafyasında Ermeni tedhiş eylemlerinin artması üzerine binlerce Ermeni yetimi, iç meselelerin uluslar arası politika malzemesi haline gelmesinde ve Osmanlı Devleti üzerindeki dış baskının artmasında bir araç olma tehlikesiyle yüz yüze geldi. Yapılan davranışlarla onlara sahip çıkılıp, ihtiyaçları gideriliyor gibi gösteriliyordu. Ancak gerçekte kendi emelleri için daha sonra kullanılmak üzere eleman yetiştiriyorlardı. Misyonerler bu işte o kadar ileri gitmişlerdi ki, Anadolu'da sokaklarda Ermeni çocuklarını tutup, başlangıçta evlerinde daha sonra da izin aldıkları ölçüde açtıkları okul ve yetimhanelerde topluyorlardı. Gerçekte onlara yardım konusunda iyi niyetli olmadıkları, her misyonerin topladığı çocukları kendi mezhebine kazandırma girişiminden anlaşıyordu. Böylece her misyoner kendi cemaatini oluşturarak nüfuz alanlarını ve isteklerini gerçekleştirecek zümreler oluşturuyordu.³

Görüldüğü gibi, Hıristiyan misyonerlerinin, nüfuzlarını arttırmak için el attıkları faaliyet sahalarından biri de yetimlerle yakından ilgilenmek ve onların beslenip eğitildiği yetimhaneler açmaktır.⁴ Bu nedenle, Osmanlı ülkesinin birçok vilayetinde bazı yabancı devletler ve onların himayesindeki azınlık grupları tarafından misyonerlik⁵ amaçlı bir takım yetimhanelerin açılmasına teşebbüs edilmiştir. Bu tür müesseselerin ruhsatsız olarak açılması kanunlara aykırı olmasına rağmen buna dikkat edilmemiştir.

³ <http://www.haberaktuel.com>

⁴ Hidayet Vahapoğlu, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İst., 2005, s. 32

⁵ Misyonerlikle ilgili daha detaylı bilgi almak için bkz. Açıkseç, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003; Danacıoğlu, Esra, “Diyarbakir’de Amerikan Misyonerleri”, *Müze Şehir Diyarbakir*, İstanbul, 1999; Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış (Doğu Vilayetleri’nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, (Çev: Atilla Dirim), İstanbul, 2005

Yetimhanelerin açıldığı vilayetlerin başında Diyarbekir gelmektedir. Diyarbekir vilayetinde, Ermenilerin yanı sıra, Amerika, İngiltere ve Almanya gibi yabancı devletlerin desteğiyle bazı yetimhaneler açılmıştır. Ancak, Diyarbakır'da açılan yetimhanelerin hemen hemen tamamı Ermeni yetimlerini barındırmakta ve onlara hitap etmekteydi. Bu yetimhanelerin sayısı tam olarak bilinmemektedir. Çünkü hem misyonerler ve hem de onların desteğini alan yerli Hıristiyan halk gizli yetimhaneler açabilmektedir. Bu nedenle, burada daha çok arşiv kayıtlarına geçen yetimhaneler üzerinde durulacaktır.

A. Ermeni Yetimhaneleri

Ermeni yetimleri, başlangıçta kendi kiliseleri aracılığıyla, daha sonraları da yine kilisenin kontrolünde ve dini kurumlarının yakınlarında inşa ve tahsis edilen yetimhanelerde koruma altına alınıyorlardı. Mesela, Ermeni patrikhanesi, Dersaadet Ermeni Eytamhanesine yetiştirilmek üzere muhtelif şehirlerden Ermeni yetimlerinin İstanbul'a getirilmesi için müsaade istedi. Buna göre; İstanbul'a götürülecek olan yetim sayısı 345 olup, bunlardan 20'si Trabzon, 15'i Malatya, 5'i Sis, 5'i Bitlis, 10'u Sason, 25'i Eğin, 5'i Antep, 25'i Bayburt, 20'si Gürün, 10'u Van, 25'i Urfa, 40'ı Mamuretülaziz, 20'si Sivas, 35'i Arapkir, 5'i Hısn-ı Mansur(Adıyaman), 15'i Erzincan, 10'u Kilis ve 25'i Diyarbekir, 20'si Palu, 10'u Çüngüş kasaba ve köylerinden istenilecekti. Bu istekleri dikkate alan Meclis-i Hass-ı Vükelâ, sözü edilen yetimlerin harcama ve işleri yaşadıkları yerlerde sağlanamadığından Patrikhane tarafından yetimhaneye ve sair yerlere bırakılmalarına; işe ve güzel terbiye edilmelerine itina edilmek üzere farklı şekillerde İstanbul'a götürülmelerine 11 Ağustos 1897 tarihinde müsaade etti.⁶

Ermeni yetim ve fakirlerine yardım konusunda Patrikhane ile Osmanlı Hükümeti sürekli irtibat halinde idi. Her türlü tedbir ortaklaşa alınıyordu. 26 Kasım 1904'te Ermeni Patriği tarafından Padişaha gönderilen bir yazıda, yapılan yardımların yerine ulaştığı ve bütün bu yardım ve iyi niyetlerine karşılık patriğin teşekkür dilekleri bildiriliyordu. Muhtaç Ermeni vatandaşlara yapılan yardımlar Hazine-i Hassa'dan aktarılan paralarla yapılıyordu. Ayrıca, söz konusu yetim ve muhtaçlar için yapılan aynı ve nakdi yardımlar zaman zaman alınan kararlarla artırılıyor ve fiziki şartların daha da iyileştirilmesi için çalışmalar yapılıyordu. Osmanlı Devleti'nin yaptığı bu yardımların ardından yabancı misyonerlerin müdahalesi oldu ve rekabet ortamı başladı.⁷

1. Habab Ermeni Yetimhanesi

Bu yetimhane, Palu kazasına bağlı Habab köyünde bulunan Meryem Ana Manastırı içinde, doğrudan Ermeni Patrikhanesi tarafından tesis edilmiştir. Sözü edilen manastır, kaza merkezine 2,5 saat ve Habab köyüne 20 dakikalık bir mesafede havadar ve yüksek bir yerde olup, bir hayli geniştir. Tek bir ev olarak tesis edilen manastırın içindeki farklı odalarda yeme ve

⁶ BOA, MV, 95/78

⁷ <http://www.haberaktuel.com>

içmeyi azaltarak nefsinin terbiye etmekle meşgul olan birçok papaz bulunduğu halde, zamanla hem iç kısımları harap olmuş, hem de söz konusu ayinlerin icrasında zorluklar ortaya çıkarak terk edilecek bir düzeye gelmiştir. Fakat söz konusu manastır, Ermeni cemaati için çok önemli olduğundan dolayı, 1895 olaylarından⁸ sonra patrikhane tarafından tamir edilerek yedi oda tesis edilmiştir. Tam olarak canlı tutulmak maksadıyla, daha sonra mahalli hükümetin haberi olmaksızın yeni birçok Ermeni çocuğu buraya toplattırılarak aylık 12 lira ile yaşlerinin karşılanmasına ve papaz vasıtasıyla eğitilmelerine teşebbüs edilmiştir. Bu amaçla odalar yeniden düzenlenerek yemekhane, yatakhane ve dersaneler birbirinden ayrılmış ve kapılarının üzerine pusûlalar asılarak adeta okul haline dönüştürülmüştür. Ancak, açılan yetimhanede ruhsatsız olarak eğitime devam edildiğinden, görünen lüzum üzerine Ağustos/Eylül 1899 tarihinde mahalli hükümet vasıtasıyla, sözü edilen okul tatil edilmiştir. Yetim çocuklar kasabaya getirilerek, patrikhane'den verilmekte olduğu beyan edilen 12 lirayla Ermeni ileri gelenlerinin evlerinde ayrı ayrı yaşlerinin temini yoluna gidilmiştir.

Bu hadiseyi müteakiben Ermeni patrikhanesi, Maden Ermeni Piskopos vekiline 17/30 Ekim 1899 tarihli iki telgraf göndererek, Ermeni yetimlerinin sağda solda perişan olmaması için manastıra toplattırılmalarını istemiş ve buna Osmanlı hükümetinin müsaade ettiğini ifade etmiştir.

Bunun üzerine harekete geçen Palu Ermeni Piskoposu, sözü edilen yetimhaneye alacakları çocukların velilerinden muvafakat alarak; isim ve şöhretlerini, doğum yerlerini ve geçici olarak barındıkları yerleri ihtiva eden bir defter hazırlamıştır. Bu defterde 25 çocuğun ismi kayıtlıdır.

Konu hakkında detaylı bilgi veren Palu Kaymakamlığına göre; 1895 yılındaki karışıklıklar esnasında vefat eden Ermenilere mensup yetimlerin, mahalli hükümetin teftiş ve kontrolünden uzak bir şekilde, özellikle ibtidaî mekteplerin olmaması hasebiyle, yetimhaneye bağlanması ve Habab köyüne 20 dakikalık mesafede olan açık bir alanda bir papazın kötü terbiyesine emanet edilmesi uygun değildir. Ayrıca eğitimin en yoğun olduğu kış mevsiminde, adı geçen manastırın dört bir tarafı açık olan odalarında çocukların barınması veyahut hastalıklardan muhafazası zordur.

Yine kaymakamlığa göre, ister eğitimden vazgeçilerek yalnız bir imaret halinde bırakılsın, isterse eğitim dahi ilave edilsin, böyle karışıklık yüzünden himayeye muhtaç kalan yetimler için yapılacak bir dairenin hükümetin emniyet ve itimadına hazır bulunması icab ettiği cihetle kasabadan başka bir yerde tesisine izin verilmesi maslahata muvafık değildir. Ayrıca, çocukların tamamı şimdi kasaba içinde olup, zikredilen tahsisattan ve eğitim nimetinden faydalanmakta olduklarına nazaran artık bunların toplattırılarak

⁸ 1895 yılında, Diyarbakır ve Erzurum vilayetleri başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin bir çok vilayetinde Avrupalı büyük devletlerin ve Rusya'nın kışkırtmaları sonucu Ermeni isyanları çıktı. Bu isyanlar esnasında Müslüman halktan ölenler olduğu gibi, Ermenilerden de çok sayıda ölü vardı. Bu ölümler beraberinde bir çok Ermeni yetiminin ortaya çıkmasına neden oldu.

dikkat çekecek bir şekilde işlerine bakılmasına dahi hiçbir hakiki gerekçe yoktur. Bir de yetimhanenin başlangıçta manastır içinde yetimlerin geçim yeri şeklinde yaptırılarak mahalli hükümete haber verilmemesi ve sıbyan mektebi bulunmadığı bahanesiyle yetimlerin sonradan eğitime başlattırılması hükümete karşı olan güvensizliği ifade etmektedir.⁹

Kaymakamlığın bu düşüncesini dikkate alan Vali Halid Bey¹⁰, Habab manastırında böyle bir mekteb inşası için ruhsat verildiğine dair bir kayda ulaşılmadığının mahalli Ermeni Piskoposuna tebliğini ve bundan sonra da müsaade edilmemesi gerektiğini hem Maden mutasarrıflığına, hem de Maârif Nezareti'ne bildirmiştir.¹¹

B. Amerikan Yetimhaneleri

1850'den itibaren Diyarbakır'e yerleşmeye çalışan Amerikan misyonerleri, Anadolu genelinde olduğu gibi Diyarbakır'de de temel olarak sundukları eğitim etkinlikleriyle bölgede tutunabilmenin yolunu kendilerine açmışlardır.¹² Bu etkinlikler genelde bütün azınlıklara ve özelde Ermeni çocuklarına yöneliktir. Diğer misyoner gurupları gibi Amerikan misyonerleri de 1890'lı yıllardan itibaren hedef kitle olarak Ermeni yetimlerini seçmişlerdir. Bu amaçla hem vilayet merkezinde, hem de Çüngüş ve Palu kazalarında Ermeni yetimlerinin barınacağı ve eğitileceği yetimhaneler inşa etmişlerdir.

İstanbul'da bulunan İngiltere elçiliğine göre; Diyarbakır şehir merkezi ile Çüngüş nahiyesi ve Palu kazasında açılan yetimhaneler Amerika, İsviçre ve özellikle de İngiltere'de gayret ve merhamet sahibi olan kişilerden toplanılan yardım paralarıyla idare olunmaktadır. Yardımlardan oluşan meblağ, yıllardan beri Anadolu tarafında ikamet etmekte olduklarından ahalinin ihtiyaçlarına her suretle vakıf olan, insaniyet adına istisnasız olarak fakir ve muhtaçlara yardım etmek hususunda en çok münasip görünen Amerika misyonerlerine gönderilerek, onların marifetiyle dağıtılmaktadır.

⁹ BOA, MF, MGM, 6/6, Palu Kaymakamlığının 21 Şubat 1900 tarihli tahriratının sureti.

¹⁰ Mehmed Halid Bey, 1896-1902 yılları arasında 5 yıl 4 ay süreyle Diyarbakır valiliğinde bulundu. Bu görevi esnasında, 1895 Ermeni olayları nedeniyle tahrip olan ve yıkılan pek çok cami, mescit, medrese, türbe, dükkan vs. yerleri tamir etti. Ayrıca, ziraat, sanat, ticaret ve ulaşımın gelişmesi için önemli adımlar attı ve bazı yeni okullar açtı. Vilayetteki bu büyük hizmetleri sayesinde Padişah II. Abdülhamid'in takdirini kazandı. Bu nedenle, valilikten ayrılmasına rağmen, vilayetin huzur ve refahını sağlamak ve her yönüyle ilerlemesinin kıstaslarını tespit etmek amacıyla, II. Abdülhamid'in emriyle bir rapor hazırlaması kendisine teklif edildi. (Geniş bilgi için bkz: Hatip Yıldız, "Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey'in Beş Yıllık İcraatı ve Sultan II. Abdülhamid'in Emriyle Vilayetin Kalkınması İçin Hazırladığı Rapor", Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu, (15-17.11.2006, Diyarbakır), Cilt 1, Ankara, 2008, s. 387-401)

¹¹ BOA, MF, MGM, 6/6, Vali Halid Bey tarafından Maârif Nezareti'ne yazılan 15 Nisan 1900 tarihli tahrirat.

¹² Danacıoğlu, a.g.m, s. 172

Elçiliğin iddiasına göre, her ne kadar bu müesseselere yetimhane adı verilmekte ise de, gerçekte içinde ikamet ettirilen çocuklar orada yalnız geceleri barınmakta ve beslenmekte olduklarına; eğitimlerini de mahalli mekteplerinde gördüklerine nazaran, sözü edilen müesseselere mesken denilse daha doğru olur. Ancak, söz konusu merkezlerde yapılan icraatlar dikkate alındığında birer misyoner okulu gibi çalıştıkları aşikardır.

İngiltere elçiliğinin başka bir iddiasına göre, Mamuretülaziz vilayeti dahilinde bulunan ve bugün Amerika misyonerlerinin nezareti altında idare edilmekte olan yetimhanelere mahalli hükümet memurları tarafından asla müdahale olunmamaktadır. Bu emsale ve Babîâli tarafından İngiltere elçisine resmen verilen teminata istinaden Diyarbekir, Çüngüş ve Palu'daki yetimhanelerin tekrar açılmasına müsaade edilmesi, Sadaret'ten ısrarla talep edilmektedir.¹³

İngiltere elçiliğinin verdiği bilgileri ve talepleri dikkate alan Babîâli, Diyarbekir vilayetine 29 Ağustos 1899 tarihli bir telgraf gönderdi. Bu telgrafta; İngiltere elçiliğinin yukarıda sözü edilen iddialarının doğru olup olmadığı hususunda detaylı bilgi verilmesi talep edildi. Ayrıca, Diyarbekir'de inşasına başlanan sanayi mektebinin¹⁴ bir an evvel bitirilerek oraya ve eğer uzayacaksa geçici olarak münasip bir ev tutulmak suretiyle buraya anasız, babasız ve kimsesiz çocukların konulup, Belediye gelirinden ve sair yardımlardan beslenerek aç bırakılmamaları belirtildi. Bu suretle, elçiliğin itirazlarına, ısrarlı ve rahatsız edici şikâyetlerine son verilmesi istendi.¹⁵

Diyarbekir vilayeti sınırları içinde açılan ve hakkında detaylı bilgiler edindiğimiz başlıca Amerikan yetimhaneleri şunlardır:

1. Diyarbekir Merkez Amerikan Yetimhaneleri

Diyarbekir'de ikamet eden Amerikan tebaasının hükümetten izin almadan yetimhane yapılmak üzere iki ev kiralayarak, orada bulunan Protestan muallimleri vasıtasıyla Ermeni çocuklarını talim ve terbiye ettirmekte oldukları, Hariciye Nezareti'nin 26 Aralık 1881 tarihli tezkiresinde ifade edildi. Ancak, Amerikan elçiliği, Diyarbekir'de Amerikalı muallim bulunmadığını, yalnız bazı kişilerce verilen yardımlar sayesinde iki ev kiralandığını ve buralarda bazı yetimlerin barındırıldığını, fakat eğitim-öğretim yapılmadığını belirtti.¹⁶

¹³ BOA, A. MKT. MHM, 702/29, İngiliz elçiliğinin 17 Ağustos 1899 tarihli sunum tezkiresi.

¹⁴ Bilindiği gibi, misyonerlerin özellikle yakından ilgilendiği topluluk kimsesiz çocuklardı. Bu nedenle, kimsesiz çocukların misyonerlerin tuzağına düşmeden ücretsiz olarak devam edebilecekleri sanayi mektebinin bir an önce bitirilmesi istenmekteydi. Sanayi mektebi, 1 Eylül 1900 tarihinde faaliyete girdi.

¹⁵ BOA, A. MKT. MHM, 702/29, Babîâli'den Diyarbekir Vilayetine gönderilen 29 Ağustos 1899 tarihli şifre telgraf.

¹⁶ BOA, A. MKT. MHM, 702/24, Hariciye Nezareti'ne 12 Nisan 1882 tarihiyle Amerikan Sefareti'nden gönderilen tahrir-i şifâhinin tercümesi.

Ancak, Diyarbekir Valisi Halid Bey, şehri dolaştığı esnada, Amerikalıların maddi desteği ve Diyarbekir İngiltere Baş Konsolosunun yol göstermesiyle iki ev kiralanarak Ermeni ve Protestan çocuklarından erkek ve kız 61 yetimin buralarda beslendiğini ve Protestan cemaati mektep muallimleri vasıtasıyla eğitilmekte olduklarını haber aldı. Yapılan araştırma sonucunda bu durumdan Diyarbekir Ermeni Piskoposunun haberdar olduğu ve Ermeni yetimlerinden 44 çocuğun da Ermeni Patrikhanesinin 17 Mart 1897 tarihli talimatı doğrultusunda dilleri ve mezhepleri muhafaza edilmek şartıyla, iaşeleri temin edilmek üzere yetimhaneye teslim edildiği tespit edildi. Fakat bu gibi mekânların ruhsatsız olarak tesis ve açılışı kanunlara aykırı olduğu gibi, siyaseten dahi zararlı neticeleri görüldüğünden durum derhal 28 Ekim 1897 tarihli telgrafla Dahiliye Nezaretine bildirildi. Ne yazık ki, söz konusu hadise hem Adliye ve Mezahib Nezareti'ne, hem de Sadarete intikal ettirilmesine rağmen, Vilayetçe alınacak tedbirler hususunda herhangi bir cevap alınmadı.¹⁷

Diyarbekir Maârif Müdürlüğünden Vilayete hitaben yazılan 5 Mart 1898 tarihli resmi yazıda; Gayrimüslim mekteplerinin teftişi sırasında, Protestan cemaatine mensup mektepte üniformalı 60 kadar talebe bulunduğu; bu durum mektep muallimlerine sorulduğunda ise, sözü edilen talebelerin yetim oldukları ve kendilerine giyim yardımı yapıldığı ifade edildi. Ancak, dışarıdan yapılan araştırmaya göre, bunların 80 çocuktan ibaret olup, İngiliz Konsolosu tarafından giydirildiği, besletildiği ve hususi bir yerde iskân ile gündüzleri de mektebe gönderildiği anlaşıldı.¹⁸ Polis baş komiseri tarafından yapılan araştırmalarda ise, sözü edilen yetimlerin tahminen 50 neferden ibaret olup, İngiliz Konsolosu tarafından özel bir evde iaşelerinin karşılandığı; elbiselerinin hiçbir tarafında kesinlikle mektep nişanı ve saire gibi bir şey olmadığı; bundan başka 45 kadar da yetim kız çocuğunun diğer bir evde ikamet ettirilip tek tip elbise giydirildiği ve bunların elbisesinde de herhangi bir işaret bulunmadığı ortaya çıktı.¹⁹ Bunun üzerine, durum tekrar Dahiliye Nezaretine bildirildi ve Sadaret'ten alınan cevapta, yabancılar tarafından inşasına teşebbüs edilen bu gibi mekanların ruhsatsız olarak tesisine müsaade edilmemesi ve icab edenlere tebligat yapılması gerektiği belirtildi.²⁰

Görüldüğü gibi, bir taraftan Osmanlı devlet yetkilileri arasındaki yazışmalar devam edip, Vilayet memurları araştırma ve incelemelerini sürdürürken; diğer taraftan misyonerler faaliyetlerini gittikçe arttırmaktaydı.

¹⁷ BOA, A. MKT. MHM, 702/24, Vali Halid Bey'in Dâhiliye Nezaretine gönderdiği 28 Ekim 1897 tarihli telgrafi.

¹⁸ BOA, MF. MGM, 5/107, Diyarbekir Maârif Müdürü Hüseyin Celal Bey'in Maârif Nezareti'ne gönderdiği 15 Mart 1898 tarihli tahrirat; A. MKT. MHM, 702/24, Diyarbekir Vilayeti'nden gönderilen 22 Mart 1898 tarihli tahrirat.

¹⁹ BOA, A. MKT. MHM, 702/24, Diyarbekir Vilayeti'nden gönderilen 22 Mart 1898 tarihli tahrirat.

²⁰ BOA, A. MKT. MHM, 702/24, Sadaretin 20 Nisan 1898 tarihli tahriratı.

Bu husus, Diyarbekir Vilayeti'nden gönderilen 25 Mayıs 1898 tarihli telgrafta şöyle ifade edilmiştir:

Yetimhanelerdeki Ermeni ve Protestan çocuklar şimdiye kadar gündüzleri Protestan mektebine devam ettikleri halde, bir iki haftadan beri mektebe dahi devam etmedikleri; şimdilik yetimhanelerde eğitildiklerine dair bir eser yok ise de, Protestan mektebi son sınıf talebesinden yetimhanede bulundurulmakta olan hizmetçiyi orada kalan çocukların Ermenice muallim manasında olan “Vartabet” diye çağırmakta oldukları yapılan gizli araştırmalardan anlaşılmıştır.²¹

Babiâli tarafından, söz konusu yetimhanelerle ilgili, İngiltere elçiliğinden talep edilen izahat yukarıdaki bilgileri fazlasıyla doğrulamaktadır. Çünkü Diyarbekir Valisi Halid Bey'in emriyle kapatıldığı iddia edilen ve rahip Andonyan'ın idaresinde olan biri 79 erkek ve diğeri 76 kız çocuklarını barındıran iki yetimhanenin mevcut olduğu; bu yetimhanelerin her birinde birer kadının kocasıyla beraber çocuklarla yakından ilgilendiği bizzat İngiltere elçiliği tarafından ifade edilmiştir.²²

2. Çüngüş ve Palu Amerikan Yetimhaneleri

Bu yetimhaneler, misyonerlerin marifetiyle, Diyarbekir vilayeti dahilinde bulunan Çüngüş nahiyesi ile Palu kazasında kimsesiz kalan Ermeni çocuklarının iâşe ve eğitimlerini sağlamak maksadıyla tesis edilmiştir.

Buralara yapılacak yardımlara şimdilik engel olunmaması gerektiği Dâhiliye Nezareti tarafından vilayete daha önce bildirilmiştir. Fakat Anadolu'da misyonerler tarafından icra edilmekte olan eğitim vb. çalışmalar devam ettiği takdirde yerli halkın ahlak ve fikrinin bozularak sonradan milliyetlerini kaybedecekleri çok iyi bilinmektedir. Bu nedenle, Anadolu'nun münasip bir yerinde hükümetçe bir yetimhane inşâ edilmek suretiyle oraya her sınıf halktan yetimlerin kabul edilmesi; bunların milliyetlerini muhafaza ve ahlaklarını düzeltmeye yarayacak kitapların öğretim programlarına konulması durumunda, misyonerler ile sair yabancılar tarafından tesis edilecek terbiye yerlerine gerek kalmayacağı 30 Nisan 1899 tarihli hususi tezkirede Padişah tarafından beyan edilmiştir. Meclis-i Mahsus-ı Vükelâ da bu doğrultuda karar alarak, misyonerlerin istedikleri gibi terbiye yerleri açmalarına ve izinsiz talebe toplamalarına müsaade edilmemesi gerektiğini bildirmiştir.

Vilayet idaresinin nasihatleri üzerine, Çüngüş ve Palu'daki yetimhanelerde bulunan çocuklar iade edilmiş ve sözü edilen yetimhaneler doğal olarak kapanma noktasına gelmiştir.²³ Ancak, İngiltere elçiliği, bu yetimhanelerin Vali Halid Bey'in emriyle kapatıldığını iddia etmiş ve söz konusu yetimhaneler hakkında şu detaylı bilgileri aktarmıştır:

²¹ BOA, A. MKT. MHM, 702/24

²² BOA, A. MKT. MHM, 702/29, İngiliz elçiliğinin 17 Ağustos 1899 tarihli sunum tezkiresi.

²³ BOA, MV, 97/73, Meclis-i Vükelâ'nın 19 Haziran 1899 tarihli kararı.

Çüngüş'te rahip Ablahadyan, Mardirus Ataryan ve Bedros Papacıyan adlı kişilerin idaresinde biri 34 erkek ve diğeri 35 kız çocuklarını barındıran iki yetimhane mevcut olup, gündelik bunların her birinde birer kadın kocasıyla birlikte çocuklarla yakından ilgilenmekte ve bakıcılık vazifesini ifa etmektedir.

Palu'da ise, rahip Semyunyan ile Keyfurek Koracıyan adlı kişilerin idaresinde 30 erkek çocuğu barındıran bir yetimhane mevcut olup, Ağob Koracıyan isimli bir şahıs bu çocuklarla ilgilenmekte ve bakıcılık yapmaktadır.²⁴

C. Alman Yetimhaneleri

Avrupalı büyük devletler 17. ve 18. yüzyıllardan itibaren Doğu ve Güneydoğu ile yakından ilgilenmeye başlamalarına rağmen, uzun yıllar Almanya'nın bu tür faaliyetlerine pek rastlanılmamıştır. Bunda, Almanya'nın siyasi birliğini 1870'li yıllarda tamamlayarak sömürgecilik ve misyonerlik faaliyetlerine geç başlaması ve Osmanlı Devleti ile olan olumlu ilişkileri etkili olmuştur. Ancak, 19.yüzyılın son çeyreğine gelindiğinde, diğeri bazı Avrupalı devletler gibi, Almanlar da Diyarbekir vilayetindeki Ermeni yetimlerini keşfederek, yardım adı altında onlar için yetimhaneler açmaya başlamış ve buralarda misyonerlik faaliyetlerine girişmişlerdir. Açılan yetimhanelere, fazla dikkat çekmemek için, Ermenilerin yanı sıra Süryani, Keldani vs. yetimleri de alınmıştır.

1. Diyarbekir Alman Yetimhanesi

Arşiv kaynaklarından elde edilen bilgilere göre, Diyarbekir vilayet merkezinde, hakkında bazı detaylı bilgiler edindiğimiz bir Alman yetimhanesi açılmıştır. Bu yetimhanenin açılış gayesiyle ilgili olarak Almanya elçiliği tarafından Dâhiliye Nezaretine hitaben yazılan 23 Ocak 1899 tarihli yazıda şu ifadeler yer verilmiştir:

Almanya devleti tebaasından Povıl Baniş adında bir kişi, Almanya'da din ve mezhep farkı gözetmeden kimsesiz çocukların durumlarını iyileştirme insani maksadıyla teşekkül eden bir hayır cemiyeti adına, Diyarbekir şehrinde en fakir çocuklardan 90 kadarının iâşe, giyim ve terbiyelerinin ikmali için bunları münasip bir yere yerleştirmek arzusundadır. Bu niyetinin bazı zorluklarla engellenmemesi için Dahiliye Nezareti'nin, Diyarbekir vilayetine emir vermesi talep edilmektedir.²⁵

Almanya elçiliğinin isteği doğrultusunda, Diyarbekir merkezinde ruhsatsız olarak açılan bu yetimhanenin idaresi Almanya'dan gelen yardım paralarıyla sağlanmıştır. 1 Haziran 1899 tarihli telgrafta ifade edildiğine göre, sözü edilen yetimhanenin müdürü Kirkor ile tercümanı Tomas hapsedilmiş ve buradaki çocuklar dağıtılmıştır. Bunun en önemli nedeni, adı geçen şahısların

²⁴ BOA, A. MKT. MHM, 702/29, İngiliz elçiliğinin 17 Ağustos 1899 tarihli sunum tezkiresi.

²⁵ BOA, A. MKT. MHM, 702/30, Almanya Sefareti'nin 23 Ocak 1899 tarihli tavrı sureti.

misyoner Yahonnes ile birlikte başta Diyarbekir merkez olmak üzere, Palu ve Çüngüş taraflarında hükümetten izin almadan evlerine kimsesiz Ermeni çocukları toplayıp nasihat ederek onları mezhep değiştirmeye zorlamalarıdır.²⁶

Vilayet merkezindeki Alman yetimhanesinin kapatılması ve bağlı kazalardaki faaliyetlerinin engellenmesi üzerine, Almanya elçiliği harekete geçerek, Osmanlı hükümetini sıkıştırmak için yeni bir iddia ortaya atmıştır. Buna göre, İngiltereliler tarafından açılan yetimhanelere bir şey denilmezken, Almanyalıların açtıkları yetimhaneler kapatılmaktadır. Bu iddialara cevap veren Halid Bey, Sadarete gönderdiği 24 Haziran 1899 tarihli telgrafta şu ifadelerle yer vermiştir:

Esasen İngilizleri iken kendisine Almanyalı sıfatını veren Muallim Pastör Baehnisch (Bahens)'in, vilayet merkezinde bir ev kiralayarak buraya izinsiz olarak 70 kadar çocuk topladığı 1898 yılı sonlarında haber alınmıştır. Yapılan uyarılar sonucunda, Muallim Bahens evvelce topladığı çocukları yerlerine iade etmiştir. Ancak, daha sonra 12 kadar çocuğu tekrar toplayarak bir ev kiraladığı, içinde ne olduğunu kimseye göstermediği ve mektep haline dönüştürmek istediği görülmüştür. Ayrıca, hükümetin resmi tebligatını dinlemeyerek, gönderilen polisi kovmuş ve tahkire cesaret etmiştir. Yanına aldığı çocukları anne ve babalarına göstermeyerek, onları mezhep değiştirmeye zorladığı hususunda defalarca şikâyetler yapılmıştır. Sözü edilen şahsın bu hal ve hareketleri 18 Haziran 1899 tarihli telgraf-namemle arz edilmiştir.

İki sene önce, teftiş etmek üzere bağlı bölgelere gittiğimde, Diyarbekir Protestan milleti piskopos vekili tarafından toplatılmış olan çocuklara Harput'taki İngiltere misyonerleri tarafından yardım edildiği yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Ancak, idareleri Devlet-i Âliye tebaasından bulunan ve kötü hali görülmeyen Piskopos vekilinin uhdesinde olduğundan ve hükümetin nazar-ı dikkatinden gizli kalmadıklarından dolayı, Dâhiliye Nezareti'nden tebliğ edilen Sadaret'in emri gereği bunlara yardım yapılmasına engel olunmamıştır. Fakat bu durum, Muallim Bahens'in, Sadaret'in nezdinde caiz görülemeyeceği malum olan olumsuz hal ve hareketlerine de müsaade edilmesi gerektiği anlamına gelmez.²⁷

Halid Bey'in bu cevabından tatmin olmayan Sadaret, Diyarbekir vilayetine gönderdiği 27 Haziran 1899 tarihli şifre ile, Almanya elçiliğine susturucu bir cevap vermek için, vilayet dahilindeki İngiliz yetimhaneleri ve buralarda ne kadar yetim barındırıldığı hususunda daha detaylı bilgi istemiştir. Bunun üzerine Halid Bey tarafından gönderilen 28 Haziran ve 9 Temmuz 1899 tarihli iki telgrafta; gerek vilayet merkezinde ve gerekse bağlı bölgelerde İngiliz yetimhanelerinin bulunmadığı; Almanya ve Amerika misyonerleri

²⁶ BOA, Y. PRK. UM, 46/64, Diyarbekir Valisi Mehmed Halid Bey tarafından gönderilen 9 Haziran 1899 tarihli şifre.

²⁷ BOA, A. MKT. MHM, 702/30, Diyarbekir Vilayeti'nden gönderilen 24 Haziran 1899 tarihli telgrafname sureti; Y. PRK. UM, 45/100, Diyarbekir Valisi Halid Bey'in gönderdiği 2 Mayıs 1899 tarihli şifre telgrafname.

tarafından Palu'da ve Çüngüş'te açılmış olup, içlerinde eğitim-öğretim yapıldığı yedi ay önce Maden mutasarrıflığından bildirilen yetimhanelerdeki çocukların dahi yapılan nasihatler sonucunda yerlerine iade edildikleri ifade edilmiştir.²⁸

Diyarbakir Valisi Halid Bey'in, ruhsatsız açılan bu yetimhaneye ve diğer misyonerlik faaliyetlerine müsaade etmemesi, Alman misyonerlerini yeni arayışlara yöneltmiştir. Nitekim Almanya devleti tebaasından olup Diyarbakir'de bulunan, Berlin Şirket-i Hayriye'si reisi Doktor Libos, Diyarbakir'de bir yetimhane açmak için bu defa ruhsat talebinde bulunarak, bu yetimhaneye toplayacağı çocukların isim, şöhret, doğum yeri ve ikametlerini beyan eden bir defter takdim etmiştir. Bunun üzerine, sözü edilen çocukların yetimhaneye girmelerine velilerinin rıza ve muvaffakiyetleri olup olmadığı, hüviyet ve mahiyetleri hakkında Diyarbakir vilayet merkezi Polis Baş komiserliği ve zabıta marifetiyle araştırma yapılmış ve çocukların durumunu beyan eden geniş kapsamlı yeni bir defter hazırlanmıştır.(4 Ekim 1899). Bu defterde; Diyarbakir'deki Alman yetimhanesine alınacak çocukların isimleri, cinsiyetleri, doğum yerleri, milliyetleri, yaşları, oturdukları mahalle veya köyleri, birlikte kaldıkları birinci derecedeki akrabaları ve hayatta olan diğer akrabalarının isimlerine yer verilmiştir.

Sözü edilen defterden anlaşıldığına göre, yetimhaneye getirilen çocukların çoğu Ermeni olmakla birlikte, Süryani, Keldani, Protestan ve Katolik Ermeniler de vardır. Yaşları 5 ile 12 arasında değişen çocukların toplamı 94 olup, bunlardan 64'ünün yetimhaneye getirilmesine velilerinin müsaadesi olmadığı; 30'unun veli muvaffakiyeti var ise de, bunların da misyonerler tarafından para ile elde edildiği ve yardıma muhtaç olmadıkları ortaya çıkmıştır. Ayrıca, bahsi geçen çocukların hemen hemen tamamının birinci dereceden akrabaları ile birlikte oturdukları ve kimsesiz olmadıkları netlik kazanmıştır.²⁹

Diyarbakir Valisi Halid Bey, misyonerlik faaliyetleri ile ilgili yapılan bu araştırmaları değerlendirerek, Sadarete hitaben 16/18 Aralık 1899 tarihli iki yazı göndermiştir. Her iki yazısında da; sözü edilen yetimhanenin açılmasına ruhsat verilmemesi gerektiğini, ruhsat verildiği takdirde emsalinin çoğalarak gurup gurup fesat mekteplerinin açılabileceğini ve zararın önü alınamayacağını, misyonerlerin hiçbir yardıma muhtaç olmayan çocukları mezhep değiştirmek maksadıyla topladığını, vilayetteki kimsesiz çocukların yakında açılacak sanayi mektebine kaydedilerek iâşe ve terbiyelerinin temin edileceğini ifade etmiştir.³⁰ Halid Bey'in bu düşünceleri Osmanlı hükümeti tarafından da uygun görülerek, sözü edilen sanayi mektebinin bir an evvel

²⁸ BOA, A. MKT. MHM, 702/30

²⁹ BOA, A. MKT. MHM, 702/29, Diyarbakir Vilayeti Ser Komiserinin tahkikatı sonucu oluşturulan 4 Ekim 1899 tarihli defter; Diyarbakir Valisi Mehmed Halid Bey'in Sadarete yazdığı 15 Aralık 1899 tarihli tahrirat.

³⁰ BOA, A. MKT. MHM, 702/29; Y. PRK. UM, 49/38, Diyarbakir Vilayetinden gönderilen 28 Aralık 1899 tarihli şifre.

tamamlanması ve ruhsat için müracaat edenlere de ona göre münasip bir cevap verilmesi kararlaştırılmıştır.³¹

Vali Halid Bey'in vilayet dahilinde yabancı yetimhanelerin açılış ve faaliyetlerinin engellenmesi yönündeki görüşü zaman zaman merkezi hükümetçe dikkate alınmamasına rağmen, kendisi söz konusu kurumların açılışını ve zararlı faaliyetlerini engelleme hususundaki iddiasından vazgeçmemiştir. Mesela, Londra'da neşr olunan "Rilitelgraf" gazetesinin 8 Nisan 1899 tarihli nüshasının tercümesinde Diyarbekir'deki yetimhanelerle ilgili şu ifadelere yer verilmiştir:

Zat-ı şevket-i hazret-i şehriyari (Sultan II. Abdülhamid), Diyarbekir vilayetinde bilhassa İngiltere'nin yardımıyla idare olunmakta olan üç adet yetimhanenin memurlar tarafından kapatıldığını haber alınca, beklendiği gibi, derhal acil bir karar alarak sözü edilen müesseselerin hemen açılması için seri emirler vermiştir.³²

Hariciye Nezareti ise Diyarbekir vilayetine gönderdiği 8 Nisan 1899 tarihli telgrafta, Alman yetimhanelerinin kapatılmasından kaçınılmasını ve İngiliz yetimhanelerine yardım edilmesine engel olunmamasını emretmiştir. Fakat bu emirleri dikkate almayan Diyarbekir Valisi Halid Bey, misyonerlerin daha önce topladıkları çocukları yine yerlerine iade ettirdiği gibi, 28 Nisan 1899 tarihinde Hariciye Nezareti'ne gönderdiği telgrafla, misyonerlerin tekrar çocuk toplamalarına ve doğal olarak kapanan eğitim merkezlerinin açılmasıyla içlerinde istedikleri şekilde eğitim yapmalarına müsaade edilmesinin çok mahzurları olduğunu ifade etmiştir. Halid Bey'in bu telgrafına cevap verilmediği gibi, Hariciye Nezareti'nden gönderilen 3 Mayıs 1899 ve 13 Mayıs 1899 tarihli telgrafta, sözü edilen yetimhanelere dokunulmaması hususunda ısrar edilmiştir. Bu emirlere istinaden, vilayet merkezindeki Alman Muallim Bahens'in daha sonra evine gizli bir surette aldığı çocukları dağıtmamakta ısrar ettiği ve misyonerlerin, Palu'da kapatılan eğitim merkezinin yeniden açılması için çocuk toplama teşebbüsünde buldukları Maden mutasarrıflığından bildirilmiştir. 17 Mayıs 1899 tarihli telgrafla durumu tekrar Hariciye Nezareti'ne bildiren Halid Bey, bu kez de cevap alamayınca, yine inisiyatifini kullanmış ve Muallim Bahens'in evini gözetim altında bulundurarak başka çocuk almasına meydan vermemiştir. Ayrıca, Maden mutasarrıflığına da emir vererek, Palu ve Çüngüş'teki misyonerlerin teşebbüslerine meydan verilmemesi talebinde bulunmuştur.³³

Yabancı devletlerin ülke genelinde gittikçe artan misyonerlik faaliyetleri, Osmanlı hükümetini yeni tedbirler ve ciddi kararlar almaya zorlamıştır. Nitekim 6 Mayıs 1899 tarihli hususi tezkirede konu ile ilgili şu ifadelere yer verilmiştir: "Yabancı milletlere mensup bir takım misyonerlerin

³¹ BOA, A. MKT. MHM, 702/29, Diyarbekir Vilayetine gönderilen 13 Ocak 1900 tarihli şukka.

³² BOA, Y. PRK. TKM, 41/91

³³ BOA, Y. PRK. UM, 46/29, Diyarbekir Valisi Halid Bey'in 21 Mayıs 1899 tarihli şifre telgrafnamesi.

Osmanlı ülkesinde tesisine teşebbüs ettikleri yetimhaneler ile sair müesseselerin zararları bilinmektedir. Bunun önüne geçmek için vilayetlerde ibtidaî mektepleri ve yetimlere mahsus eğitim merkezleri tesis edilmeli; bu maksatla, Hariciye ve Maârif Nazırları ile Maârif Nezaretine mensup zatlardan oluşan bir komisyon teşkil olunmalı; memleket ahalisinin ahlak ve lisanını muhafaza için ne gibi tedbirlerin alınması maslahata muvafık olacağına etraflıca tetkik edilerek, kaleme alınacak layiha en geç bir haftaya kadar arz ve takdim edilmelidir. Ayrıca, bundan böyle Osmanlı ülkesinin hiçbir mevkiinde yabancılar tarafından mektepler ve yetimhaneler tesisine müsaade olunmaması, eğer insani amaçlarla Hıristiyan çocuklara para yardımında bulunmak isterlerse bunun ancak zikredilen müesseseleri idareye memur olacak resmi heyetçe alınıp sarf olunabileceği irade-i seniyyenin icabındandır.”³⁴

Diyarbakır Valisi Halid Bey, bu irade doğrultusunda çalışarak, Sadaret’e gönderdiği 12 Mayıs 1900 tarihli telgrafta, yabancıların bütün teşebbüs ve gayretlerine rağmen, vilayet dahilinde yetimhanelerin açılmasına ve buna misal olabilecek müesseselere meydan verilmediğini ifade etmiştir.³⁵

Yıldız Saray-ı Hümayunu Başkitabet-i Celilesi’nden bütün vilayet ve müstakil sancaklara gönderilen 23 Temmuz 1900 tarihli şifrede, vilayetler dahilinde misyonerler tarafından yapılan telkin neticesi olarak Müslüman ahaliden din değiştirenlerin olup olmadığının ve misyonerler tarafından açılan mekteplerde ne kadar Müslüman talebe olduğunun doğru ve hızlı bir şekilde tespit edilerek Padişaha arz edilmesi istenmiştir.³⁶ Bu iradeye cevap veren Halid Bey, Diyarbakır vilayetindeki durumu şu cümlelerle özetlemiştir: Vilayet dahilinde misyonerlerin telkiniyle Müslim ahaliden din değiştirmiş kimse bulunmadığı gibi, misyonerler tarafından yeniden mektep ve yetimhane açılmasına da meydan verilmediği, bağlı sancak ve kazalardan alınan cevaplardan anlaşılmıştır. Ancak, Mardin mutasarrıflığının bu seferki telgrafında, daha önce arz olunan iki erkek ve bir kız çocuğundan başka üç erkek çocuğun daha 30-40 sene evvel Mardin’de Latinler tarafından tesis olunmuş olan mektebe Fransızca dersi almak için devam ettiği haber alınmıştır. Ancak, onların da geçmişte yapılan uyarılar doğrultusunda devamlarının engellenmesi hususunda velilerinin sıkı tembih edildiği ve bundan sonra da sürekli gözetim altında tutulacakları bildirilmiştir.³⁷

Yukarıda ifade edildiği gibi, Halid Bey’in, hem vilayetçe ihtiyaç duyulan sanatkarları yetiştirmek, hem sanat ve ticaretin gelişimini desteklemek ve hem de misyonerlerin faaliyetlerini engellemek maksadıyla ortaya attığı ve

³⁴ BOA, A. MKT. MHM, 702/30, Sadaret Mektubi Kalemi’nden Hariciye ve Maârif Nezaret-i Celilelerine yazılan 6 Mayıs 1899 tarihli hususi tezkire.

³⁵ BOA, A. MKT. MHM, 702/30

³⁶ BOA, Y. PRK. BŞK, 62/64

³⁷ BOA, Y. PRK. UM, 51/38, Diyarbakır Valisi Halid Bey tarafından Mabeyne gönderilen 8 Ağustos 1900 tarihli şifre.

Osmanlı hükümetince de kabul gören projelerden biri de, vilayet merkezinde, her türlü sanatın öğretilmesine ve fabrikalar açabilecek elemanlar yetiştirmeye müsait ve özellikle kimsesiz çocukların ücretsiz olarak devam edebileceği bir sanayi mektebinin açılması idi. Bu mektep, vilayet memurlarının ve ileri gelenlerinin yardımıyla 1185 metre büyüklüğünde ve üç katlı olarak inşa edilmiştir.³⁸ 1 Eylül 1900 tarihinde açılan³⁹ söz konusu mektebin içinde bir mescit, bir hamam, 40 yataklık bir hastane ve sekiz koğuş mevcuttur.⁴⁰

Mektebin açılışıyla birlikte, idare heyeti ile 6 nefer ders ve ciltleme muallimi fahri olarak; havlu ve sair dokuma ile kundura, terzi ve dülger ustası olan 5 nefer muallim de ücretle istihdam edilmiştir.

İlk zamanlarda mektebe devam eden talebe sayısı 35 olup, hazırlık ve sanayi eğitimi verilmekteydi. 400 talebe alabilecek kapasitede ve her türlü sanayinin terakkisine müsait derecede ve mükemmeliyette olan sanayi mektebi, belediyenin yardımıyla yetim ve kimsesiz çocukların yaşelerini tedarik etmekle beraber, memlekete faydalı bir surette terbiyelerini sağlamıştır. İleride mektebin geliri yükseldiği takdirde, muallim ve talebe sayısı da arttırılacaktır.⁴¹

SONUÇ

Osmanlı Devletinde, gerek Tanzimat öncesi ve gerekse Tanzimat sonrasında, Müslim ve gayrimüslim ayrımı yapılmaksızın yetim çocukların himayesine ve haklarının korunmasına çok önem verildi. İlk zamanlarda her millet devletin mali desteğini de alarak, kendi vakıfları ve diğer hayır müesseseleri vasıtasıyla yetimlerini koruma yoluna gitti. Ancak, 19.yüzyılın son çeyreğinde ülke genelinde meydana gelen Ermeni olayları sonucunda çok sayıda Ermeni yetiminin ortaya çıkması, Osmanlı devleti üzerinde emelleri olan ve misyonerliği taraftar kazanma stratejisi olarak gören yabancı devletleri harekete geçirdi. Sözü edilen devletler, Ermeni yetimlerinin yaşelerini sağlama bahanesiyle birçok vilayette yetimhaneler açtı ve burada misyonerlik propagandası yapmaya başladı.

19.yüzyılın son çeyreğinde bazı önemli yetimhanelerin açıldığı vilayetlerden biri de Diyarbakır'dı. Vilayet sınırları içinde yer alan Palu kazasına bağlı Habab köyünde Ermenilerce açılan yetimhane, hem merkezden ve denetimden uzak bir yerde olması, hem de fiziki şartlarının uygun olmaması nedeniyle ruhsat alamadı ve boşaltıldı. Amerikalı misyonerler ile Alman tebaası olan misyonerler tarafından vilayet merkezinde, Çüngüş ve Palu kazalarında açılan yetimhaneler ise, Osmanlı hükümeti, vilayet idaresi ve adı geçen devletlerin elçilikleri arasında çok sayıda yazışmanın yapılmasına neden oldu. Söz konusu yabancı elçiliklerce hükümete hitaben gönderilen bazı

³⁸ BOA, DH. TMİK. S, No: 38/27

³⁹ *Diyarbakir Gazetesi*, No: 1196, 3 Eylül 1900

⁴⁰ *Diyarbakir Gazetesi*, No: 1195, 2 Eylül 1900

⁴¹ *BOA, ŞD*, 1485/15, Diyarbakir Vilayeti İdare Meclisinin 12 Kasım 1901 tarihli mazbatası.

yazılarda; yetimhane olarak adlandırılan yerlerin birer eğitim merkezi olmaktan ziyade, mesken niteliği taşıyıp kimsesiz çocukların barınma ihtiyacını karşıladığı ve bu nedenle kapatılmaması gerektiği ifade edildi. Ancak, ilk zamanlarda İngiltere gibi güçlü devletlerin baskıları sonucu yabancı ve azınlık yetimhanelerinin açılmasına müsaade eden Babîâli, yerel yöneticilerin ve özellikle Vali Halid Bey'in uyarıları sonucu meselenin farkına vardı ve bundan sonra memleketin hiçbir yerinde bu tarz müesseselerin tesisine izin verilmemesini kararlaştırdı. Ayrıca, Halid Bey'e, Diyarbakır merkezinde özellikle kimsesiz çocukların ücretsiz devam edebileceği bir sanayi mektebinin tesisinin hızlandırılması ve vilayet genelinde ibtidai mektepleri ile eğitim merkezlerinin açılması yönünde emirler verdi.

Diyarbakır Valisi Halid Bey, daha önce açılan söz konusu yetimhanelerdeki çocukları bütün engellemelere rağmen dağıttı ve misyonerler tarafından buralara yeniden çocuk toplanmasını engelledi. Böylece bu yetimhaneler doğal olarak kapanma noktasına geldi. Ayrıca, Diyarbakır merkezinde Hamidiye Sanayi Mektebi'ni tesis ederek kimsesiz ve yetim çocukları burada toplattı ve misyonerlik faaliyetlerini büyük ölçüde sekteye uğratmayı başardı.

KAYNAKÇA

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

- Dâhiliye Nezareti Tesri'-i Muamelat ve Islahat Komisyonu (DH. TMİK. S), No: 38/27
Maarif Nezareti Mekatib-i Gayrimüslime Müdürlüğü (MF, MGM), No: 5/107
Maarif Nezareti Mekatib-i Gayrimüslime Müdürlüğü (MF, MGM), No: 6/6
Meclis-i Vükela (MV), No: 95/78
Meclis-i Vükela (MV), No: 97/73
Mektubi Mühime (A. MKT. MHM), No: 702/24
Mektubi Mühime (A. MKT. MHM), No: 702/29
Mektubi Mühime (A. MKT. MHM), No: 702/30
Şura-yi Devlet (ŞD), No: 1485/15
Yıldız Perakende (Y. PRK. TKM), No: 41/91
Yıldız Perakende Baş kitabet (Y. PRK. BŞK), No: 62/64
Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM), No: 45/100
Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM), No: 46/29
Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM), No: 46/64
Yıldız Perakende Umumi (Y. PRK. UM), No: 51/38

Gazeteler

- Diyarbakır Gazetesi, No: 1196, 3 Eylül 1900(8 Cemaziyülevvel 1318)
Diyarbakır Gazetesi, No: 1195, 2 Eylül 1900(7 Cemaziyülevvel 1318)

Salnameler

- Osmanlı Devlet Salnameleri, H.1315, H.1320

Telif Eserler

- Açıkses, Erdal, *Amerikalıların Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Ankara, 2003
Beysanoğlu, Şevket, *Anıtları ve Kitabeleri ile Diyarbakır Tarihi*, Cilt.2, Ankara, 2003
Danacıoğlu, Esra, "Diyarbakır'de Amerikan Misyonerleri", *Müze Şehir Diyarbakır*, İstanbul, 1999

- Dilipak, Abdurrahman, “Yetimler Yurdu: Darüleytam”, *İnsani Yardım*, Sayı: 34, Temmuz-Ağustos-Eylül 2008
- Kieser, Hans-Lukas, *İskalanmış Barış (Doğu Vilayetleri'nde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938)*, (Çev: Atilla Dirim), İstanbul, 2005
- Vahapoğlu, Hidayet, *Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okullar*, İstanbul, 2005
- Yıldız, Hatip, “Diyarbakır Valisi Mehmed Halid Bey'in Beş Yıllık İcraatı ve Sultan II.Abdülhamid'in Emriyle Vilayetin Kalkınması İçin Hazırladığı Rapor”, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e 2. Uluslar arası Diyarbakır Sempozyumu*, (15-17.11.2006, Diyarbakır), Cilt 1, Ankara, 2008, s. 387-401)
- <http://www.haberaktuel.com>